

1.10. Az államhatalom és a régió más népeiségeinek viszonya a zsidósághoz

Konrád Miklós

Az ország izraelita lakosait „minden polgári és politikai jog gyakorlására” jogosítottnak nyilvánító 1867: XVII. tc. Ferenc József által 1867. december 27-én történt szentesítésével a zsidók megszűntek külön politikai kategóriát képezni Magyarországon. Adminisztratív kérdésekben a Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium rendszeresen érintkezett az izraelita felekezet neológ, illetve orthodox szárnyának országos képviselőivel, a helyi hatóságok a neológ, orthodox és →status quo ante hitközségek vezetőivel, de a szorosan vett felekezeti ügyeken kívül a magyar állam a zsidókkal szemben hivatalosan nem támaszthatott semmiféle speciális követelményt, nem képviselhetett semmilyen, a zsidókat az ország többi lakosaitól megkülönböztető álláspontot. Wenkheim Béla miniszterelnöknek Istóczy Győző első antiszemita beszédére 1875. április 1-jén adott válasza, miszerint a zsidók egyenjogúsítását kimondó törvény következtében a kormány „zsidó-kérdést nem ismer, nem is ismerhet”, nem csupán liberális frázis volt, hanem az államnak a dualizmus egész ideje alatt fenntartott hivatalos álláspontja.¹ Ami tehát a magyar állam és a kárpátaljai zsidók viszonyát illeti, ilyenről elméletileg a dualizmus korában nem lehetett beszélni. A valóság összetettebbnek mutatkozott.

MAGYAROSODÁS

A magyar törvényhozás 1867-ben az emancipációt nem kötötte semmilyen feltételhez, de mindenki számára világos volt: a keresztény magyar politikai elit az értelmiséggel egyetemben azt várta a zsidóktól, hogy egyenjogúsításuk ellenében váljanak „magyarrá”. Hogy ennek miben kellett megnyilvánulnia, ezt soha senki nem fejtette ki részletesen. Erre nem is volt szükség, a nacionalizmus homogenizáló eszmeiségéből fakadóan a válasz magától adódott: lehetőleg mindenben. Az országgyűlési képviselők beszédeiben elszórt felsorolásokból szemelgetve: „hazafias érzületben”, „nyelvben”, „míveltségben”, „szokásban”, „erkölcsben”, „gondolkodásban”, „érzelemben”.² A követelménylistában egy elem megkülönböztetett hangsúllyal bírt: a magyarrá válás legfőbb kritériumát – és ekképpen a zsidókkal szemben támasztott elsődleges követelményt – a magyar nyelv elsajátítása képezte. Bár ezt nem osztotta mindenki, így Széchenyi István sem, a 19. század elejére már kialakult, nyelvre alapozott nemzetfelfogás a dualizmus végéig a magyar nacionalizmus alapelve maradt.

A zsidók nyelvi magyarosodása az ország népességének 1900-ig kisebbségét alkotó „magyarság” számát és arányát volt hivatott növelni, ami az adott helyzetben a magyarul beszélők, vagyis a népszámlálásokon magukat magyar anyanyelvűnek vallók számának növelését jelentette.

A magyarosodás követelménye elméletileg minden zsidóval szemben fennállt. A valóságban azonban általános, minden zsidóra kiterjedő „asszimilációs” nyomásról nem beszélhetünk. Azzal, hogy a vallásszabadság liberális elvének sérthetlensége nevében és az országgyűlés óhajának megfelelően a kormányzat 1871-ben elismerte jogszabályként az orthodox szervezet alapszabályzatát, vagyis az orthodox zsidók jogát, hogy hitközségeiket a → *Sulhan arukh* alapján szervezzék meg és életüket aszerint rendezzék be,³ a politikai elit egy olyan közösségi életvitel fenntartását szavolta, amely – és ez mindenki számára világos volt – *de facto* kizárta a magyar nemzettel való elsődleges azonosulás lehetőségét. Mindazon zsidók, akik ezt óhajtották, így a kárpátaljai megyék ultraorthodox, jelentős részben haszid zsidósága, a dualizmus végéig megmaradhattak, aminthogy meg is maradtak kulturális izoláltságukban. A (nyelvi) magyarosodás csak a többségi társadalomba betagozódni és ennek keretében felemelkedni kívánó zsidók számára jelentett kötelező követelményt, azok azonban, akik e társadalmi felemelkedésről lemondtak, aminthogy az ultraorthodoxia ezt könnyű szívvel megtette, minden további nélkül eltekinthettek a magyar társadalomhoz való közeledéstől.

A kormányzati politikát az elvi liberalizmus mellett a tények kényszerű tudomásulvétele is meghatározta. Az idő haladtával mind bizonyosabbá vált, hogy a magyar – és ezen belül a kárpátaljai – zsidóság legorthodoxabb rétegét képező máramarosi zsidók tömeges elmagyarosodására nincs esély. Jelzésértékű, hogy a századfordulóhoz érve a máramarosi zsidókról nyilatkozó politikusok ebbéli reményeiknek már hangot sem adtak. Az „alsóbbrendű” zsidók, írta 1900-ban Nyegre László szabadelvű párti képviselő a megyét bemutató könyvében, „rossz, elferdített német nyelvet s azon kívül a környék nyelvét beszélik”.⁴ A kérdésről egy szóval sem mondott többet. A máramarosi zsidók nyelvi viszonyait a megye técsői kerületét 1861-től 1892-ig képviselő Várady Gábor ugyanakkor még tömörebben elintézte: „A zsidóság héberrel kevert, rontott német nyelven beszél.”⁵ Megállapításához ő sem fűzött kommentárt. Egyikük sem róta fel a máramarosi zsidóknak, amiért a magyarosodás terén nem mutattak nagyobb előmenetelt – a helyi viszonyok ismeretében ez egyszerűen kívül esett a reális lehetőségek körén.

A máramarosi zsidóktól eltekintve a kárpátaljai zsidóság nyelvi helyzete a magyar politikai elit szempontjából amúgy mérsékelt optimizmusra adhatott okot. A négy megyét együtt véve a zsidóknak 1910-ben is csupán 35,2%-a vallotta magát magyar anyanyelvűnek, de amint a mellékelt táblázat mutatja, ekkorra a Bereg, Ung és Ugocsa megyei zsidók immár többsége a magyart vallotta anyanyelvűnek, illetve az általa „legjobban és legszívesebben beszélt” nyelvnek.⁶ 1910-ben a magyar „anyanyelvűek” aránya mind a négy megyében, tehát még Máramarosban is magasabb volt a zsidók, mint a teljes népesség körében, ami egyben azt is jelzi, hogy Máramaros megyében a magyar anyanyelvű zsidók aránya nem csupán azért maradt oly csekély, mert ez a megye

volt az ultraorthodoxia fő fészke, hanem részben egyszerűen azért, mert a magyar anyanyelvűek aránya a teljes népességen belül is itt volt a legalacsonyabb.

A kárpátaljai zsidók egymás közt a korszak végéig leginkább jiddisül beszéltek. Mivel azonban az emancipációt megalapozó, a zsidóságot felekezetre redukáló hivatalos dogma szerint a zsidók (immár) nem alkottak külön nemzetiséget/népet, így külön nyelvük sem létezhetett. 1880-ban a jiddis anyanyelvűeket a népszámlálók abba a nyelvkategóriába sorolták, amelyet az adott személyek bevallásuk szerint a jiddis mellett még beszéltek, illetve önkényesen magyar anyanyelvűeknek tekintették őket. Ez magyarázza, hogy az 1880-as népszámlálás Bereg, Ung és Ugocsa megyében aránylag több magyar anyanyelvű zsidót „talált”, mint tíz évvel később, amikortól a jiddisül beszélőket konzekvensen német anyanyelvűként regisztrálták.⁷ A kárpátaljai zsidók között ez utóbbiak aránya 1910-ben 62,7% volt.

A jiddis statisztikai felvételének tagadását az államnak valahogy persze alá kellett támasztania. Amint az 1910-es számlálólapok kitöltésére vonatkozó utasítás mutatja, az érvelés meglehetősen önellentmondásosra sikeredett: „Úgy anyanyelv, valamint más beszélt nyelv gyanánt is mindig csak élőnyelv írható be, ennél fogva a zsidó [értsd jiddis] vagy héber nyelv nem mutatható ki. Az ország némely vidékén található olyan zsidó vallású egyéneknek tehát, a kik a héberrel kevert, rontott német nyelvet, az úgynevezett jargon [értsd jiddist] használják, a német nyelvet kell anyanyelvül bejegyezni.”⁸ A nyakatekert logikát követve az ország északkeleti megyéinek jiddis nyelvű tömegei tehát egy holt nyelvet beszéltek... A hab a tortán, mondhatnánk, hogy az állam önnön elvét sem tartotta be maradéktalanul. A zsidó hitközségekben tartott istentiszteletek nyelvére vonatkozó statisztikában a „héber” megnevezést 1910-től a „héber, illetőleg jargon” kifejezés váltotta fel.⁹ Az első világháború kitörése előtt két évvel az orthodox anyahitközségek 36,8%-ában, vagyis 99, döntő többségükben feltehetően kárpátaljai hitközségben ez volt az istentisztelet nyelve.¹⁰

Míg a kárpátaljai zsidók nyelvi akkulturációját, és ennél általánosabban a keresztény magyar társadalomhoz való közeledését a kormányzat nem erőltette, gazdasági viszonyaikba a századfordulón aktívan beleavatkozott, mégpedig – a zsidók érdekeit nézve – kedvezőtlen hatással.

A magukat magyar anyanyelvűnek vallók aránya Kárpátalja megyéiben¹¹

	A magukat magyar anyanyelvűnek vallók aránya							
	1880-ban		1890-ben		1900-ban		1910-ben	
	a teljes népességben	a zsidók körében	a teljes népességben	a zsidók körében	a teljes népességben	a zsidók körében	a teljes népességben	a zsidók körében
Bereg	43,6	52,8	42,4	39,1	44,7	44,0	47,8	52,6
Ung	32,1	49,9	27,5	33,5	30,2	46,1	33,2	51,8
Máramaros	10,8	5,9	12,5	8,4	13,7	12,8	14,8	17,0
Ugocsa	35,7	49,3	38,2	41,3	42,9	47,9	46,5	61,9
Magyarország	46,6	58,5	48,6	63,8	51,4	71,5	54,5	76,9

A HEGYVIDÉKI AKCIÓ

Az ország legelmaradottabb nemzetiségét kitevő, elsöprő többségében mezőgazdaságból élő, vallására nézve görög katolikus ruszinok (korabeli kifejezéssel rutének) vitathatatlan, de korántsem újkeletű nyomora a millennium évében hirtelen a közvélemény érdeklődésének középpontjába került. Halász Géza, Bereg megyei erdőgondnok nagy visszhangot keltett röpiratban ecsetelte a ruszin parasztság ínségének okait, s úgy vélte: „végpusztulástól” való megmentésük immár „kizárólag csak az államnak legmesszebb menő gazdasági és erkölcsi beavatkozása útján remélhető”.¹² A következő év, 1897 elején Firczák Gyula munkácsi görög katolikus püspök és a ruszinok lakta (vagyis a kárpátaljai) megyék országgyűlési képviselői mozgalmat indítottak a ruszin népesség megsegítése érdekében. Márciusban egy memorandumot nyújtottak be e tárgyban Bánffy Dezső miniszterelnöknek és kormánya illetékes minisztereinek. A kormány felkarolta az ügyet, a Darányi Ignác vezette Földművelésügyi Minisztérium égisze alatt tavasszal megindult az eleinte Bereg megye szolvai járására korlátozódó, úgynevezett „rutén”, illetve „hegyvidéki akció”. Helyi vezetésével Darányi októberben a skót származású agrárszakembert, Egan Edét bízta meg.¹³

A közvélemény az akcióban csupán „Rákóczi népének”, a magyarokhoz „ezer éve” hű ruszinoknak megsegítése érdekében indult önzetlen szociálpolitikai kezdeményezést látta, titkos politikai mozzatörugóit már nem. Az 1895 elején megalakult,

Alsóverecke látképe, 1930-as évek

ideológiájában antiszemita Katolikus Néppárt az 1896-os parlamenti választásokat megelőző év során aktívan szervezkedett Kárpátalján. A görög katolikus klérus rokonszenvezett az új párttal, amelynek nemzetiségi és szociálpolitikai programja alkalmas volt arra, hogy kiváltsa a ruszin értelmiség és parasztság rokonszenvét. Noha korábban a kormányzó Szabadelvű Párt képviselője volt, maga Firczák Gyula püspök is ódzkodott a Néppárt elleni nyílt állásfoglalástól, sőt Bereg megyében az utóbbit látszott támogatni. Mivel a mindinkább elégedetlen ruszin parasztok, és különösen a beregi ruszinok jó pártfogóra véltek találni a Néppártban, a görög katolikus ruszin nép „atyja” nehezen engedhette meg magának, hogy fellépjen a párt ellen. A helyzet megoldására a beregi és a máramarosi főispán ismételten megpedzette egy, a kormány és a püspök közötti egyezség lehetőségét. 1896 márciusában Firczák Gyula találkozott Bánffy Dezső miniszterelnökkel. Az ekkor létrejött titkos alku értelmében Firczák elállt a néppárti képviselőjelöltek támogatásától, ellenjuttatásként a kormány többek közt meghirdette a ruszin parasztságon segíteni hivatott hegyvidéki akciót, amely a néppárti agitáció, az ébredező ruszin nemzetiségi mozgalom és a ruszin parasztság elégedetlensége ellen is hatékony eszköznek tűnt.¹⁴

A hegyvidéki akció egyértelműen sértette a kárpátaljai zsidók gazdasági érdekeit. Amint minden hagyományosan gazdálkodó, fejletlen agrárterületen, a legélesebb társadalmi ellentét Kárpátalján is a pénzgazdasághoz még kevésbé szokott parasztok és a nekik kis személyi hiteleket nyújtó, illetve hitelbe árusító, monopóliumhelyzetük révén gyakran uzorakamatot felszámoló falusi kereskedők: kocsmárosok, boltosok között húzódtott.¹⁵ Azzal, hogy a kormányzat kívülről beleavatkozott a helyi kereskedők és a ruszin népesség gazdasági kapcsolataiba, és pedig a ruszinok védelmében, tevékenysége óhatatlanul az előbbiekre kárára ment: az állami támogatást élvező, nem kifejezetten a nyereség kitermelése céljából alapított hitelszövetkezetekkel és az alkohol árusítására feljogosított fogyasztási szövetkezetekkel szemben a szinte kizárólag zsidó kocsmárosok és szatócsok nem vehették fel a versenyt.

A hegyvidéki akció azonban nem csak objektív feltételeiből adódóan érintette kedvezőtlenül a kárpátaljai, és különösen a beregi zsidókat. Az akciót kezdetektől átszínezte a diffúz zsidóellenesség. A ruszinok nyomoráért már Firczák Gyula 1897 márciusi memoranduma is részben a Galíciából érkező „óriási zsidóbeözönlést” tette felelőssé.¹⁶ A memorandum egy része szinte egy az egyben átvette Egan Ede egy korábbi előadása szövegét. Egan a nagy- és középbirtok politikai súlyának a feltörekvő zsidó nagypolgársággal szembeni megőrzésére, illetve növelésére törekvő agrárius mozgalom lelkes híve és propagálója volt.¹⁷ Kormánybiztosi kinevezésével Darányi Ignác egy olyan férfit helyezett a hegyvidéki akció élére, akinek nem csupán az 1900-as évek elejétől általa is osztott agrárius elveit ismerte, de akinek – Darányi személyétől idegen – antiszemita érzelmeiről is nemsokára bizonyosságot nyerhetett. A ruszinokhoz hasonlóan nagyrészt nyomorúságos és persze nem csupán kereskedőkből álló kárpátaljai zsidóságot Egan Ede már első hivatalos megnyilvánulásában, Darányi Ignácnak 1898. január 25-én küldött jelentésében teljes mértékben az uzorásokkal azonosította.¹⁸ Másfél évvel később, Darányinak 1899. szeptember 24-én

Ruszin asszonyok és egy zsidó férfi Friedman Ábrahám vegyeskereskedése előtt Huszton, Kárpátalja visszacsatolása után, 1939–1940

írt jelentésében a ruszin parasztság nyomorának immár „legfőbb” okát a Galíciából bevándorolt zsidók vélt üzelmeiben jelölte meg.¹⁹

A botrány akkor tört ki, amikor Egan Ede nyílt kifejezést adott antiszemita érzelmeinek. 1900. február 12-én a munkácsi Csillag Szálló nagytermében mintegy 300 fős közönség előtt ismertette az általa vezetett hegyvidéki kirendeltség eredményeit.²⁰ Jelentése két részből, egy hivatalosból és egy magánjellegűből állt. A hivatalos részben a zsidó szó nem hangzott el, bár a ruszinokat Egan szerint minden lehetséges eszközzel elnyomó „nem keresztény kereskedők” kifejezés félreérthetetlen volt. Egant nyilvánvalóan hatalmába kerítette a konspiratív eszközökkel uralomra törő zsidóság paranoid rémképe: a kocsmárosok azért itatták a ruszin parasztokat, hogy e „bárgyú nép titkait megtudhassák s azt kifürkészve tönkre juttathassák”; a falusi szatócs „főtörekvése” arra irányult, „hogy teljesen hatalmába kerítse az önálló földművest”. E hivatalos részből a hallgatóság azt is megtudhatta, hogy a pesti → Hevra Kadisában (amelynek, mint köztudott, a halottak temetése körüli teendők ellátása képezte feladatát) Egant „a legborzasztóbb felekezeti bosszú átok”-kal sújtották, „mely, mint a beavatottak állítják, annyit jelent, hogy minden igazhitű, a kis gyermektől kezdve a tehetetlen aggastyánig, köteles mindennapi imádságába azon forró óhajt bevenni, hogy Jehovah engemet legkésőbbben 1 év alatt okvetlenül elpusztítson”. Jelentésének második, magánvéleményét kifejtő részét a kormánybiztos kizárólag a zsidóknak szentelte. Miután kitért a hegyvidék „erőszakos, fortélyos, sem törvényt, sem rendet nem ismerő zsidói”-nak az akció ellen folytatott ádáz küzdelmére, hangsúlyozta, hogy személy szerint nem antiszemita, „legalább nem a szó utcai értelmében”, majd a magyar zsidókról általánosságban kijelentette: „Félek tőlük! Nem magamat félttem, de félttem tőlük a mi országunkat, [...] félttem az ország nemzeti jellegét és félttem exisztenciáját, ha a zsidók befolyása tovább is ily mértékben terjed.” Bár Egan elismerte, hogy a magyar gazdaság sokat köszönhet a zsidóknak, a jövőt nézve nem volt számára kétség: „Bennünket tönkre fognak tenni.”²¹

Az 1900-as évek néppárti sajtójához és az antiszemita röpiratokhoz képest Egan Ede beszéde visszafogottnak mondható. Csakhogy beszédét, akármennyire is volt egy része „magánjellegű”, Egan az 1899-ben Bánffy Dezsőt felváltó, de ugyancsak szabadelvű párti Széll Kálmán kormányának kirendelt biztosaként mondta el. A botrányt ebbéli minősége váltotta ki, érthetően, hiszen a dualizmus korában kormányzati közege ennyire egyértelműen sem előtte, sem utána nem adott nyilvánosan hangot antiszemita nézeteinek. Az elvből és szükségből filozemita kormányzat reakciója nem lehetett kétséges. Egy február 14-i napirend előtti kérdésre válaszolva Darányi Ignác kijelentette: elkérte Egantól a sajtó által széles körben tárgyalt, de ellentmondásosan tállalt és általa pontosan nem ismert beszéd hiteles szövegét, ám előre is leszögezte: „A kormány elutasít magától minden oly feltevést, mintha olyan áramlatoknak tért engedne, a melyek a jogegyenlőség nagy elveivel ellenkeznek”.²² Három nappal később, miután elolvasta Egan jelentését, Darányi újra felszólalt a parlamentben. Azzal, hogy Egan a zsidókra nézve sértő kijelentéseket tett, jelentette ki, „szembe helyezkedett a kormány egész politikájával és szembe helyezkedett az én határozott utasí-

Ruszín parasztok a munkaeszközökkel, 1930-as évek

tásommal”. E kormánypolitika, szögezte le a földművelésügyi miniszter, „a minden ingadozás nélküli szabadelvű politika (*Élénk helyeslés a jobb- és baloldalon.*) és a polgári jogegyenlőségnek faji, osztály- és felekezeti különbség nélkül, minden irányban egyformán való érvényesítése. (*Általános, élénk helyeslés.*)”. Ami Egan Edét illeti, Darányi felolvasta a kormánybiztos által hozzá intézett nyilatkozatot, amelyben Egan elismerte, hogy magánvéleményében „oly kifejezéseket” és „oly kitéréseket” tett, amelyek úgy tűnhettek, mintha „egy hazai bevett felekezetet sértettem és sérteni akartam volna”. Erről persze szó sem volt: „Kötelességem az igazságnak megfelelőleg kijelenteni – írta Egan –, hogy ezt egy pillanatig sem czéloztam; ez a szándék tőlem teljesen távol állott.” Darányi elfogadta Egan magyarázkodását, megígérte, hogy a kormány „gondosan őrködni fog a felett, hogy hasonló incidensek elő ne forduljanak és meg ne ismétlődjenek”, s ezzel az ügyet lezártnak tekintette. Végszóként arra kért mindenkit, hogy „felekezeti különbség nélkül” buzgólkodjék tovább „a ruthén nép hazafias megmentésén”.²³

A kormány hivatalosan elhatárolódott tehát Egan jelentésének magánvéleményt kifejtő részétől, és maga Egan is visszakozott. Amint azonban a *Magyar-Zsidó Szemle* keserűen leszögezte, „a tényleges eredmény az, hogy Egan Ede »egyéni nézeteivel« megmaradt az actió élén”.²⁴ És tegyük hozzá: továbbra is élvezte minisztere bizalmát. Bár Darányi egy évvel a botrány után, 1901 januárjában éppen azért nevezte ki Egan mellé Páris Frigyes nyugalmazott ügyészt helyettes vezetőül, hogy Páris szavaival „a ruthén actió nyugodt mederbe tereltessek, s abból minden, ami nem oda való, s főleg pedig a felekezeti szempont, kihagyassék”, amikor Egan és Páris között

áthidalhatatlan ellentét támadt, Darányi Egan mellé állt, mire Páris ugyanazon év júniusában benyújtotta lemondását.²⁵ Pedig ha a botrányt követően Egan tartózkodott is minden nyilvános nyilatkozattól, tevékenységében előítéletessége félreérthetetlenül megmutatkozott. Amint a legolvasottabb zsidó felekezeti lap, az *Egyenlőség* 1900 szeptemberében hírül adta, és a hírt nem követte kormányzati cáfolat: miután a szolvyai járásban a helyi ruszin parasztok között nem akadt bérlőkre, Egan 60 holdnyi földet inkább galíciai parasztoknak adott bérbe, mintsem hogy e földeket a járásbeli, korábban is földműveléssel foglalkozó zsidóknak juttassa.²⁶

A hegyvidéki akciót övező vitáknak Egan Ede 1901. szeptember 20-án, különös körülmények között bekövetkezett halála vetett véget. Halálát a hatóságok balesetnek minősítették, egyesek öngyilkosságról, az antiszemiták gyilkosságról beszéltek.²⁷ Egan utódja, Kazy János miniszteri tanácsos tartózkodott minden zsidóellenes kijelentéstől vagy polémiától. Tevékenységét s az egész akciót csakhamar teljes indifferencia övezte. Az akció a ruszinok számára csupán mérsékelt javulást hozott, a bajok igazi forrását képező óriási latifundiumok érintetlenül hagyása mellett jelentős eredményeket nem is érhetett el. A hegyvidéki kirendeltség hivatalosan az első világháború kitöréséig folytatta munkáját, de az akcióról az *Egyenlőség* már 1904-ben múlt időben beszélt.²⁸

Egan Ede tevékenykedése révén az állam, ha csupán rövid ideig is, a kárpátaljai zsidókra nézve vitathatatlanul sérelmes politikát folytatott. Egan botrányt szült munkácsi előadásának volt azonban egy hosszabb távú következménye is. A Galíciából bevándorolt hegyvidéki zsidók, fejtegette jelentésében Egan, „nem zsidók abban az értelemben, a mit mi ezek alatt értünk”. E bevándorlók Egan szerint a hajdan Kaszpi-tenger és Fekete-tenger partjain élő kazárok leszármazottjai voltak, akikről megörökölték „őseredeti vadságukat”, mielőtt elvegyültek a zsidók között.²⁹ Az érvelés nyilvánvalóan fantazmagórikus jellege dacára a kifejezés mindent elsőprő sikert aratott. Bartha Miklós Egan halála után megjelent, a kormánybiztos tevékenységét dicsőítő és meglátásaiban osztozó könyvének a *Kazár földön* címet adta.³⁰ A kifejezés, amely szinte egy csapásra az északkeleti zsidók általánosan elterjedt megjelölésévé vált, kapóra jött mindazoknak, akik a térség orthodox tömegeinek társadalmilag megengedett, hiszen szinte mindenki által űzött megbélyegzése leple alatt az ország elmagyarosodott zsidó polgárságát kívánták ostorozni. „Bizony hamar rá kell jönnünk – írta az *Egyenlőség* 1902-ben az „állandó kazárhajsza” kapcsán –, hogy csak olyan sanda mézszárosokkal van dolgunk, akik máshová ütnek, mint a hová néznek.”³¹

A GALÍCIAI BEVÁNDORLÁS MÍTOSZA

Az Egan-ügyet lezáró 1900. február 17-i parlamenti felszólalásában Darányi Ignác a kormánybiztos jelentésének csupán második, „magánjellegű” részét marasztalta el. A tulajdonképpeni jelentést képező első részben, ahol Egan Ede Darányi szavaival a „Galíciából bevándorolt proletár elemek üzelmeit, visszaéléseit ostorozta”, a miniszter nem látott kivetnivalót, sőt úgy vélte, „az országban ez iránt véleménykülönbség nincsen”. Darányi e tekintetben közel járt az igazsághoz. Joggal számíthatott

ekképpen közmegelegedésre, és ebben nem is csalódott, midőn hozzátette: „Különben, a mi ezen üzemeket illeti, a miniszterelnök úr, mint belügyminiszter kezdeményezésére elhatároztuk, hogy a bevándorlás ügyét minden irányban kielégítőleg, de egyszersmind gyökeresen és sürgősen rendezzük és szabályozzuk. (*Hosszantartó, zajos helyeslés, éljenzés és taps a ház minden oldalán.*)”³²

Nem meglepő, hogy a galíciai „proletár elemek” – explicite ki nem mondva, de nyilvánvalóan a galíciai zsidók – bevándorlásának szabályozása ily általános helyeslést váltott ki a képviselőház padsoraiban. Darányi Ignác ezzel egy, az elmúlt háromnegyed évszázad során számtalanszor és a politikai paletta minden oldaláról kifejtett óhajnak tett eleget. Kölcsey Ferenc, Vörösmarty Mihály, Klauzál Gábor, majd a dualizmus korában Deák Ferenc, Csernátory Lajos, az emigráns Kossuth Lajos, Hermann Ottó, Horváth Boldizsár, Ábrányi Kornél, és a neveket még hosszan sorolhatnánk: a reformkortól kezdve alig volt olyan liberális államférfi vagy közéleti szereplő – hogy a konzervatív, illetve a zsidókkal szemben ellenséges politikusokat és publicistákat ne is említsük –, aki ne szorgalmazta volna általában a zsidók, és ezen belül a nyugati bevándorlókhoz képest szegényebb, a keresztény társadalommal szemben zárkózottabb galíciai zsidók bevándorlásának korlátozását.

A Habsburg Birodalmon belüli szabad mozgást a magyar törvények azonban nem korlátozhatták. A magyar hatóságok a közjogi értelemben a dualizmus korában sem létező galíciai–magyar határon átkelőket nem tartóztathatták fel. Egyszóval: *bevándorlási* törvényt a magyar parlament nem hozhatott. A Darányi Ignác által 1900-ban bejelentett, szavai szerint „a bevándorlás ügyét” rendezni hivatott, majd 1903-ban megszavazott törvény sem szó szerint a bevándorlásról, hanem a „külföldieknek a magyar korona országai területén való lakhatásáról” rendelkezett.³³

Mivel címétől függetlenül az 1903: V. tc. Darányi szerint a galíciai zsidók bevándorlását volt hivatott „rendezni”, felvetődik a kérdés: miért követelte a dualizmus kori magyar társadalom ennek jogi korlátozását, miért hozott erről a kormány egy törvényt, ha ekkorra ily bevándorlás immár nem létezett, illetve teljesen jelentéktelen méretűre zsugorodott? Hogy a 19. század első felében a magyar törvényhozás két alkalommal is, 1840-ben majd 1849-ben megpróbált gátat vetni a zsidó bevándorlásnak, annyiban „érthető”, hogy ez ekkor még valóban nagy arányokat öltött.³⁴ Az 1870-es évektől azonban zsidó bevándorlásról lényegében nem beszélhetünk. A nyugati bevándorlás a kiegyezés előtt, a keleti bevándorlás az 1860-as évek végére elapadt. A zsidó népesség természetes szaporodása jóval meghaladta tényleges szaporodásukat, vagyis a zsidók körében számottevő kivándorlási többlet mutatkozott, míg a zsidó bevándorlás jelentéktelen mivolta is bizonyossá vált.

A kérdés az, hogy erre a kortársak miért nem jöttek rá? A természetes és tényleges szaporulat összevetése nem bonyolult feladat, a statisztikai adatokat kis könyvtári munkával mindenki összerakhatta volna. Bár a dualizmus egész korszakára nézve ezt először Kovács Alajos végezte el 1922-ben,³⁵ részleges kimutatások korábban is megjelentek. A kivándorlási többletet bizonyító adatokat az 1880–1890, illetve 1890–1900-es évtizedekre nézve Kohn (Pap) Dávid 1895-ben, 1896-ban, majd 1903-ban, Lavoslav Schick pedig 1904-ben már közzétette.³⁶ Vizsgálódásukból mindketten

le is vonták a következtetést. „Amikor pedig azt látja az ember – írta Kohn Dávid 1895-ben –, hogy a valóságos szaporodás még a természetesnek se felel meg, méltán kértheti: vajjon hol van az az állítólag oly óriás nagy zsidó bevándorlás? [...] Nem igaz, merőben nevetséges a nagy felvidéki zsidó beáramlásról szóló mese.”³⁷ Kilenc évvel később Schick még tömörebben fogalmazott: „Zsidó bevándorlási kérdés Magyarországon tehát nem forog fenn.”³⁸

E pár cikk nem gyakorolt hatást a közvéleményre. A dualizmus kori magyar társadalom inkább a „tapasztalatában” bízott. A zsidó bevándorlók elsőként a határ menti, főként német, szlovák vagy ruszin többségű megyékben telepedtek le, zömében falun, mivel a városokban való letelepedésük 1840-ig erősen korlátozott maradt. A zsidók tömeges migrációja a belső, zömében magyarok lakta megyék felé, s ezzel párhuzamosan rohamos urbanizációja csak ezután vette kezdetét, vagyis a kinézetükben „keleti” zsidókkal a magyar társadalom nagy számban csak a 19. század második felétől találkozott, így nem csoda, ha bevándorlást vélt látni ott, ahol mindinkább csupán belső vándorlásról volt szó.³⁹ Ha hozzáadjuk, hogy az óriási rohamban növekedő, 1910-re majd egymillió főt számláló galíciai és bukovinai zsidók bevándorlásának Varga László szavaival „puszta gondolata még a legliberálisabbak számára is egyfajta »tatárjárás« rémét idézte”,⁴⁰ illetve, hogy az északkeleti megyék zsidó népessége, bár természetes szaporodásuknak köszönhetően, mégis látványosan növekedett, a galíciai bevándorlás korabeli mítosza már érthetőbbé válik.

Pap Dávidnak és Lavoslav Schicknek a zsidó felekezeti kiadványokban megjelent cikkei még szerzőtársaikra sem voltak hatással. Az *Egyenlőség* szerkesztője és munkatársai a galíciai bevándorlást Lavoslav Schicknek a hetilapban megjelent cikke után is ugyanolyan konzekvensen tényként kezelték, mint annak előtte. A hetilap 1903-ban támogatta a bevándorlási törvényt, majd éveken át vissza-visszatérően megvédte hajdani álláspontját. Hogy miért? Amint a hetilap főszerkesztője, Szabolcsi Miksa 1899-ben kifejtette, ha az északkeleti megyék orthodox zsidói közé nem vegyülnének szüntelen újabb és újabb, még náluk is orthodoxabb és elmagyarosodásukat megakasztó galíciai bevándorlók, a helyi zsidóság „észrevétlenül ugyan és lassan, de új földik érkezése nélkül mégis magyarrá válnék. A magyarosodási processust a bevándorlás és csak a bevándorlás akasztja meg.”⁴¹ A magyarországi zsidók egy részének merev elzárkózása a többségi társadalomtól érthető módon kényes problémát jelentett a neológ zsidók szószólói számára. A lehetőség, hogy a felelősséget a magyar zsidókról a (nem létező) galíciai bevándoroltakra hárítsák át, túlon túl csábító lehetett ahhoz, hogy ne éljenek vele azután is, hogy a bevándorlás valószínűtlenségét kimutató adatokat lapjaikban leköszölték. „Hogy bizonyos vidékek zsidósága nem bír szomorú állapotából felemelkedni”, írta az *Egyenlőség* 1907-ben, ennek oka „a folytonos beözönlés, a kulturálatlan elemek meg nem szűnő betolakodása.”⁴²

Marad az utolsó, leginkább fogas kérdés: és a kormányzat? Először is érdemes leszögezni: a „külföldieknek a magyar korona országai területén való lakhatásáról” szóló 1903: V. törvénycikkkel a magyar kormány, és ez a dualizmus korában teljességgel unikálisnak mondható, egy egyértelműen a zsidók ellen irányuló törvényt hozott, még ha zsidókon, és a distinkció persze lényeges, nem a zsidó vallású magyar

állampolgárok, hanem az országban élő, illetve itt letelepedni kívánó galíciai zsidók értendők. A törvény szövege természetesen nem emlegette nyíltan a zsidókat, a dualizmus kori liberalizmus ennek a lehetőségét teljességgel kizárta. Miután egy 1902. márciusi beszédében a néppárti Buzáth Ferenc újfent felhívta a kormány figyelmét a galíciai zsidó bevándoroltak vélt üzelmeire, Darányi Ignác leszögezte: „Sem a bevándorlást, sem a kivándorlást, sem semmi egyéb kérdést felekezeti szempontból és felekezeti jelleggel tárgyalni nem fogjuk.”⁴³ Ezt a kormány nem is tette, de hogy ettől függetlenül a törvény a galíciai zsidók letelepedését kívánta korlátozni, efelől már csak azért sem lehet kétség, mivel ezt implicite maga Darányi is beismerte. Fenti beszéde után három hónappal, ugyanannak a Buzáth Ferencnek egy, a zsidó bevándorlás tárgyában beadott interpellációjára válaszolva a miniszter bejelentette, hogy a törvénytervezet már elkészült, majd hozzátette: „Nem helyes túrni és összetett kezekkel nézni azoknak az elemeknek beözönlését, a melyeket még a mi zsidó honfitársaink sem kívánnak és nem tartanak a maguk érdekében lévőnek.”⁴⁴ Amint a mellékelt idézet mutatja, a törvényjavaslat 1903. januári parlamenti vitáján maga a miniszterelnök is hasonlóan, vagyis ugyanolyan óvatoskodóan, és nem kevésbé félreérthetetlenül fogalmazott.

A szabadelvű politikai korrektség az egész vita során a zsidót helyettesítő „elemek”, vagy más, nyilvánvaló álszentségében a parlamenti padsorokon is derűtséget kiváltó kifejezéseket használt,⁴⁵ de amint Bartha Miklós írta egy, a kormányzati nyelvezet hipokritaságát ostorozó cikkben: „Mindenki tudja, hogy ez a javaslat a zsidó bevándorlás miatt jött létre.”⁴⁶

De vajon miért hozott a kormány egy törvényt a galíciai zsidók nem létező „beözönlése ellen”? Nem akadt senki, aki legalább a törvénytervezet előkészítésekor vette volna a fáradságot, hogy megnézzze a statisztikákat, vagy utána nézzen a témában írt cikkeknek? A dualizmus kori kormányzati szakapparátus professzionalizálódásának a századfordulóra elért szintjét tekintve ez kevésbé valószínű. A kormányzat tényleges szándékaira utaló bizonyíték híján csupán hipotézisekkel élhetünk. Annyi bizonyos, hogy a Széll-kormány tudhatta: a törvény meghozatalával népszerű döntést hoz. A törvényvel ezenkívül a kormány oly módon tehetett gesztust a bevándorlást az 1901-es, ún. gönczi programjában követelő,

„A mi társadalmi és gazdasági életünknek oly becses elemeit képező becsületes és hazafias zsidóságnak áll érdekében – hangoztatta Széll Kálmán miniszterelnök 1903. január 10-i beszédében –, hogy korlátok vonassanak azon elemek beözönlése ellen, a mely elemek beözönlését ez a javaslat igyekszik meggátolni és megakadályozni. [...] Én bevallom, hogy ennek a javaslatnak az effektusa, a hatása, bár azt én minden antiszemitikus ízből kivetkőztetni igyekeztem, hogy [...] bizonyos Galicziából és Oroszországból beözönlött, az ország északkeleti határain bujkáló, vagy ott nem asszimilálódott, hanem ma is külföldieknek és idegeneknek tekintett elemeknek (*Felkiáltások a Néppárton: Zsidóknak!*) a beözönlése ellen irányul. [...] Igenis ennek a hatása leginkább az ottani beözönlött elemeket fogja érni, de nem azért, mert zsidók, hanem azért, mert nem ide valók, mert a nemzet testén, gazdasági, társadalmi és nemzeti életében igenis olyan gyanús elemek, a melyeket ellökni kell.”

[*Képviselőházi napló 1901–1906*, X (Budapest, 1902), pp. 232–233.]

a Szabadelvű Párt agrárius szárnyát vezető Károlyi Sándor felé, hogy az agráriusokkal a párton belül szembenálló, többek közt a zsidó vallású képviselőket is tömörítő úgymond merkantil csoport ellenkezésétől sem kellett tartania.⁴⁷ Végül a törvény szövege azt engedi sejtetni, hogy a kormány nem annyira a galíciai zsidók további bevándorlásának akart gátat vetni, mint inkább a már Magyarországon letelepedett, de honosságot nem szerzett, vagyis galíciai illetőségű zsidók esetleges kitoloncolását kívánta megkönnyíteni. A törvény 3. paragrafusa a határt szabadon átléphető külföldiek lakhatási jogát bizonyos feltételekhez kötötte: a külföldinek a hatóságok előtt igazolnia kellett személyazonosságát, állampolgárságát, illetve illetőségét, valamint „erkölcsi előéletét”, ezen kívül bizonyítékot kellett nyújtania afelől, hogy „magát és családját tartósan fenntartani képes”. Amint azonban a 10. paragrafus kimondta, a „rendőri hatóság” az állam területéről nem csupán azon külföldieket utasíthatta ki, akik nem tettek eleget ezeknek a feltételeknek, de egyben mindazokat is, akiknek „az állam területén való tartózkodása az állam érdekeire, vagy a közbiztonságra és a közrendre nézve aggályos”. E rendelkezéssel a törvény, amint ezt a képviselőház közigazgatási bizottsága is elismerte, „a rendőri hatóság részére egy nagy discretionarius [diszkrecionális] jogkör” biztosított.⁴⁸ Ha a kormányzat a statisztikai adatok tanulmányozása alapján kimondta volna, hogy a galíciai zsidók bevándorlásáról lényegében nem lehet beszélni, nyíltan vagy nyíltabban vállalnia kellett volna azt is, hogy a cél az országban lakó, nem honos, de alkalmasint már évtizedek óta itt megtelepedett, ide házasodott „külföldiek” kiűzésének jelentős megkönnyítése. Bölcsebbnek tűnhetett ehelyett inkább a közvélemény által amúgy is tényként vett bevándorlásra helyezni a hangsúlyt.

A törvény életbe lépését követően nem sok minden változott. A törvényben foglaltak teljes körű érvényesítésére csupán a határrendőrség felállítását követően nyílt lehetőség, mivel a határokon, így az északkeleti megyékben a törvény végrehajtása ezen új szerv hatáskörébe került. A határrendőrség létrehozásáról az 1903: VIII. tc. rendelkezett, felállításáról a Belügyminisztériumnak kellett gondoskodnia. Az 1903. június végén lemondásra kényszerült Széll-kormánynak erre azonban nem maradt ideje, az őt követő, a Szabadelvű Párton belüli agrárius szárnyal szembeni koncessziókra jóval kevésbé hajlamos Khuen-Héderváry Károly és Tisza István pedig nem tettek semmilyen lépést ez irányban. A határrendőrség életbeléptetéséről végül a darabont kormány gondoskodott.⁴⁹ A határrendőrség 1906 januárjában megkezdte működését, a néppárti sajtó szüntelen dicséreteitől kísérve,⁵⁰ míg a zsidó felekezeti lapok a következő pár évben ismételen kikeltek a határszéli zsidókat szerintük indokolatlanul és több ízben jogellenesen vegzáló szerv ellen,⁵¹ ám az 1910-es évek elején e panaszok is elmaradtak, a ténylegesen kitoloncolt zsidók száma pedig e pár év során is elenyésző maradt.⁵²

A „bevándorlási” törvény, illetve a határrendőrség felállítása a tekintetben sem hozott változást, hogy az antiszemiták, amiként 1903, illetve 1906 előtt, úgy azután is szüntelen kirohantak az országot kisajátító és romba döntő „kazárok” szerintük továbbra is óriási méretű beözönlése ellen.⁵³ A keleti zsidók bevándorlása és az általuk tönkre juttatott magyarok kivándorlása közötti párhuzam az antiszemita vitairatok

kötelező passzusa maradt.⁵⁴ A vulgár-antiszemitákon kívül a galíciai bevándorlás mítoszának fenntartása végül azon, immár a két világháború között író szerzőknek is kapóra jött, akik Egan Edét és Bartha Miklóst követve és modernizálva, a magyarországi zsidókat két élesen elkülönített csoportra: a régebben (nyugatról) letelepedett és lelkükben magyarrá vált izraelita honfitársakra, illetve az újabban bevándorolt, formális elmagyarosodásuk ellenére lelkükben idegen maradt s a forradalmakban élenjáró szerepet játszó galíciaiakra kívánták felosztani.⁵⁵ 1920-ban megjelent *Három nemzedékében* Szekfű Gyula úgyszintén erre e kettősségre épített. Mivel a „zsidókérdésről” kifejtett egész érvelése e kettősségen, s ekképpen a bevándorlás mítoszában nyugodott, e mítosz Kovács Alajos által 1922-ben elvégzett tudományos cáfolatát sem ismerhette el, így az 1930-as években Hóman Bálinttal közösen írt *Magyar történetében* is kitartott mellette.⁵⁶

AZ ÁLLAM ÉS KÁRPÁTALJA ORTHODOX ZSIDÓSÁGA

A hegyvidéki akció és a „bevándorlási” törvény a nagypolitikai játszma részét képezte. A kárpátaljai zsidók szerencsétlenségére az egyik gazdasági érdekeiket, a másik az országban való lakhatásukat veszélyeztette. De a dualizmus kori magyar politikai életnek ezek az epizódjai, amelyekben a kárpátaljai zsidók szerepe az elszenvedő alanyra szorított, a magyar állam és az orthodox zsidóság kapcsolatának csupán egyik vetületére vetnek fényt. A történet ezzel párhuzamosan egy másik szálon is futott, amely, bár kevesebb figyelmet keltett, az orthodox s ezen belül kárpátaljai zsidók érdekei szempontjából ezúttal kedvező volt, mindennapjaikra nagyobb hatást gyakorolt.

Harmincöt évvel azután, hogy a kormány elismerte az orthodox szervezet alapszabályzatát, vagyis a neológ zsidóktól való különválást, 1906 elején Lukács György vallás- és közoktatásügyi miniszter jóváhagyta az orthodox vezetőség új, a korábnál strukturáltabb szervezetét. A jogilag mindaddig ideiglenes Orthodox Izraelita Közvetítő Bizottság helyébe lépő Orthodox Izraelita Országos Képviselőség, Központi Bizottság és Központi Iroda elismerésével az állam konszolidálta az orthodoxok jogi különállását. A kormányzat 1871-es döntése elsősorban a vallásszabadság elvének tiszteletben tartásából fakadt. A liberális fundamentumoktól a kormányzat, legalábbis hivatalosan soha nem tért el, de az orthodox zsidókat érintő későbbi döntéseiben emellett feltehetően más, kézzelfoghatóbb politikai érdekek is közrejátszottak. A neológ felekezeti sajtó, különösen az *Egyenlőség* ismételt vádja szerint az orthodox vezetőség és a kormányzat között hallgatólagos egyezség jött létre: a kormányzat nem tett semmit a neológ és orthodox zsidók felekezeti jogi (újra)egyesítése érdekében, és hagyta az orthodoxokat élni, ahogy vallási törvényeik szerintük megkívánták; viszonzásképpen az orthodox zsidóság vezetői garantálták táboruk feltétlen kormányhűségét, vagyis kormányhű szavazatát az országgyűlési választásokon. Amint az *Egyenlőség* főszerkesztője írta 1913-ban: „A kormány, sajnos, nem azt kutatja, mire van szüksége és mire van joga a zsidó felekezetnek, hanem csupán

csak azt kérdezi, hogy kapni-e és hány mandátumot a vezetés kortesszolgálati révén.” Márpedig „az orthodox központ el tudta hitetni a minisztériummal, hogy szállíthat mandátumokat”.⁵⁷

Hogy ebből mennyi igaz, kideríthetetlen, de annyi bizonyos: ami az orthodox zsidóság vallási érdekeit, vallási parancsolataiból fakadó életvitelét illette, a kormányzat roppant megértőnek, sőt elnézőnek bizonyult. Az orthodox zsidók erőszakos asszimilációját szorgalmazó követeléseket ignorálta, és ami még szembetűnőbb: noha időről-időre hozott ugyan „asszimilációs” vagy legalábbis civilizatórikus célzatú rendeleteket és törvényeket, vagyis kísérletet tett arra, hogy beavatkozzon az orthodox zsidóság életébe, fel-fellobbanó törekvései érvényesítése érdekében már alig tett valamit, sőt több esetben meghátrált.

1883-ban Borsod és Zemplén megye kezdeményezésére 23 megye (köztük Bereg és Máramaros), valamint 3 szabad királyi város kérvényt nyújtott be a képviselőháznak, amely a „rabbiképző zugiskolák”, vagyis a →jesivák bezárása mellett azt követelte, hogy az izraelita hitközségek csak olyan rabbik alkalmazhassanak, aki a neológ rabbiképző intézetben nyerte képesítését. A képviselőház kérvényi bizottsága a kérvényt „figyelemre méltó”-nak tekintve kiadatta tanulmányozás végett a Vallás- és Közoktatásügyi Minisztériumnak, amely az ügyet eltemette.⁵⁸ Egy évvel később a VKM élén álló Trefort Ágoston mégis hozott egy rendeletet a rabbik alkalmazhatósága ügyében, bár ez messze nem mutatkozott oly radikálisnak, mint a kérvény követelései. A rendelet kimondta, hogy az izraelita hitközségek csak olyan egyént alkalmazhatnak rabbiként, aki egyfelől magyar alattvaló, másrészt sikerrel elvégezte a gimnázium vagy a reáliskola négy alsó osztályát, illetve a polgári iskolát.⁵⁹ Mondani sem kell: a magyar – hagyományhű zsidó szempontból profán – oktatásban való kényszerű részvétel csak az orthodox rabbik számára volt kedvezőtlen, aminthogy az országban letelepedett, de magyar honosságért nem folyamodott rabbik nagy többsége is minden bizonnyal az orthodox rabbikarhoz tartozott. Egy évtizeddel később a zsidó vallás „receptiójáról”, vagyis a keresztény felekezetekkel egyenrangúvá emeléséről szóló törvényjavaslat parlamenti tárgyalásakor a főrendek kezdeményezésére a törvénybe bekerült egy cikkely, amely újfent kimondta, hogy a rabbiknak (és emellett a hitközségi elöljáróknak) magyar állampolgársággal kell rendelkezniük, a rabbik alkalmazhatóságát ezenkívül Magyarországon szerzett képesítéshez kötötte.⁶⁰ Amint azonban 1884 után, a kormányzat a végül 1895: XLII. törvénycikként kihirdetett receptiós törvény életbelépését követően sem tett semmilyen erőfeszítést a törvény tiszteletben tartása érdekében, amint ezt több, vádjaikban minden esetben az északkeleti hitközségeket emlegető ellenzéki képviselő ismételten felrótta neki, így – és persze más-más szándéktól vezéreltetve – 1903-ban a néppárti Buzáth Ferenc, illetve a függetlenségi párti és zsidó vallású Visontai Soma, majd 1911-ben a Justh-párti, ugyancsak zsidó hitű Bakonyi Samu.⁶¹

A kormányzat egyértelműen ózdkodott attól, hogy magára haragítsa az orthodox zsidóságot. Ezt mi sem bizonyítja jobban, mint hogy az orthodox vezetőség tiltakozása hatására több ízben még arra is hajlandónak mutatkozott, hogy érvénytelenítse vagy hatályon kívül helyezze korábbi, az orthodoxia érdekeit sértő rendeleteit.

1888-ban Trefort Ágoston rendeletben korlátozta az orthodox választott bíróságoknak az orthodox hitközségek tagjai között felmerülő belviszályai rendezésére való kizárólagos jogát. Két évvel később az új vallás- és közoktatásügyi miniszter, Csáky Albin egy másik rendelettel visszaállította az orthodox bíróságok eredeti jogkörét. Ugyanez a játszma pár évvel később megismétlődött: 1904-ben Berzeviczy Albert ismét korlátozta az orthodox bíróságok jogkörét, amelyet egy évvel később Lukács György megint maradéktalanul visszaállított.⁶² 1899-ben a VKM hozott egy rendeletet, amely a körülmetélést követő „elvézések és ragályozások” elkerülése érdekében „közegészségügyi” okokból megtiltotta a fertőtlenítés hagyományos módját, és előírta, hogy a szájba vett borral locsolás helyett „a körülmetélés alatt eredő vérzés elállítására 3%-os borsavas vízoldatba mártott tiszta vatta, mint compresse, alkalmazandó.”⁶³ Az orthodox hitközségek tiltakozása hatására a valójában inkább civilizatórikus, mintsem asszimilációs törekvést kifejező rendeletet a minisztérium egy évvel később visszavonta, elismervén, hogy annak intézkedései olybá tűnhetnek, mintha „a zsidó vallás szabad gyakorlatának megháborítását foglalják magukban”.⁶⁴

A kormányzatnak az orthodox zsidóság iránti elnéző jóindulata legegységesebben az ún. zugiskolákkal szembeni magatartásában érhető tetten.⁶⁵ Orthodox zsidókon ez esetben szinte kizárólag az északeleti megyék, korabeli zsidó szóhasználatnál az →unterlandi ultraorthodox zsidóság értendő, amely a világi kultúrával és oktatással jobbadán megbékült →oberlandi, vagyis északnyugati orthodoxiával szemben az 1868. évi népoktatási törvény által előírt tankötelezettségben a nem-zsidóknak a zsidó vallási hagyományokba való oly beleavatkozását látta, amelynek csak kényszer alatt lehetett engedni.⁶⁶

A VKM 1876 és 1891 között öt rendeletet bocsátott ki a zugiskolák tárgyában, mindannyiszor utasítva a törvényhatósági közigazgatási bizottságokat és a királyi tanfelügyelőket, hogy haladéktalanul zárassák be az efféle tanintézeteket.⁶⁷ Egy 1903-as rendeletben a VKM még azt is előírta, hogy a kirótt büntetések dacára tanköteles gyermekeiket az iskolába vissza nem küldő szülőket az árvaszéknek fel kell függesztenie szülői hatalmuktól, s a gyermekek részére külön gyámot kell kirendelnie.⁶⁸

Az ismételt rendeletek dacára a zugiskolák a dualizmus végéig fennmaradtak. Számukról értelemszerűen nem rendelkezünk pontos adatokkal. 1876-ban Sichermann Mór a máramarosi zugiskolák számát 200-ra becsülte,⁶⁹ 1888-ban Szabolcsi Miksa „negyven és egynéhány” máramarosszigeti zugiskoláról beszélt,⁷⁰ három évvel később úgy vélte, hogy Máramarosszigeten, Huszton, Beregszászon és Munkácson „több mint hetven ilyen zugiskola rontja a zsidó fiatalságot”.⁷¹

Tény, hogy bezárásuk nem jelentett könnyű feladatot. A „talmudista zugiskolák”, ismerte el az ellenzéki Hegedüs László a képviselőházban 1880-ban, „a politikai igazgatóságoknak sok bajt okoznak, mert ha egy helyen beszüntetik, másikon megnyitják”.⁷² A zugiskolák, írta 1913 nyarán a polgári radikális *Világ* munkácsi tudósítója, „létezésüket úgy el tudják titkolni, hogy az hihetetlen. Megesik, hogy valaki, hatósági ember rajtaüt egy-egy ilyen zugiskolán. Míg a bezárt ajtón kopogtat, addig a gyermekek az ablakokon, vagy a szoba más ajtaján keresztül menekülnek, mire az a hatósági ember végre bejuthat a →chéderbe, már csak az alázatosan hajlongó

→ melamed fogadja, a gyermekek pedig szanaszét szaladtak a többi chéderbe, hogy az ottani tanítókat a veszedelem közeledésére figyelmeztessék.”⁷³

A zugiskolák fennmaradása azonban nem annyira megszüntetésük nehézségeivel, mint inkább azzal magyarázható, hogy a hatóságok, ha olykor bezártak is egyet-egyet, tényleges felszámolásukra soha nem törekedtek. „Azt mondják – jelentette ki 1883-ban a képviselőházban az *Egyenlőség*be évtizedeken át író Mezei Ernő –, a törvény ellenére a zsidó zugiskolák léteznek. Elég sajnos, hogy a törvényt nem hajtják végre kellő szigorral.”⁷⁴ Egy ugyanebben az évben az antiszemitizmus ellen írt röpiratában Acsády Ignác a zugiskolák fennállását nagyrészt „a tanfelügyelők indolenciájának, erélytelenségének” tudta be.⁷⁵ 1890-ben az *Egyenlőség* főszerkesztője sajnálkozott afelett, hogy a tanfelügyelők „szemet hunynak” az északkeleti megyékben működő zugiskolák felett.⁷⁶ „Ilyen viszonyok lehetetlenek volnának – írta Szabolcsi Miksa egy évvel később az unterlandi tanköteles zsidó gyermekek óriási méretű iskolakerülése kapcsán –, ha az említett megyékben a tanfelügyelők megtennék kötelességüket.”⁷⁷ A neológ sajtó bírálatai a következő években egyre folytatódtak,⁷⁸ a zugiskolák elleni küzdelem kétségtelen lanyhaságát mind nyíltabban a kormányzat és az orthodoxia közötti hallgatólagos egyezményrel magyarázták. Amint írta *A Jövő* című neológ felekezeti hetilap 1897-ben, a kormány nem tesz semmit a zugiskolák ellen, mert ha bezárná őket, az orthodoxok „nem szavaznának a kormány jelöltjeire”.⁷⁹ Két évvel később a kérdésre, vajon az északkeleti megyék zugiskoláival szemben „a tanfelügyelők miért nem teljesítik kötelességüket”, Szabolcsi Miksa hasonló választ adott: „választási momentumok döntenek, [...] ilyeneket hangoztatnak: »nem lehet rászorítani a zsidót az iskolatörvények betartására, mert akkor az ellenzékhez szegődik»”.⁸⁰ Hogy valamelyik hatósági közeg tényleg tett volna efféle nyilatkozatot Szabolcsi előtt, azt nem tudhatjuk, de az kétségtelen: azok a kárpátaljai zsidó szülők, akik ezt óhajtották, a dualizmus végéig többé-kevésbé zavartalanul járathatták gyermekeiket a helyi, teljesen hagyományos zsidó oktatást nyújtó zugiskolákba.

KÁRPÁTALJAI ZSIDÓK ÉS NEM-ZSIDÓK

Mindezidáig főleg törvényekről és rendeletekről, parlamenti vitákról és politikai alkukról szoltunk. Mindez vajmi keveset mond arról, hogy Kárpátalja sokféle nemzetiségű és rangú keresztény lakossága a mindennapokban miként viszonyult a vele egy városban, egy faluban élő zsidókhöz. Ez utóbbiakat a kortársak a kaftános orthodoxiával azonosították, leírásaikban homogén tömbként láttatták. Erre jó példa *Az Osztrák–Magyar Monarchia írásban és képen* című, mondhatni hivatalos kiadványnak tekinthető sorozat Máramarosról szóló része, amelynek szerzője, Várady Gábor úgy vélte: „A zsidók itt is, mint Beregben, merőben elkülönült társadalmat alkotnak és minden tekintetben sokkal közelebb állnak galíciái és bukovinai fajrokonaihoz, mint a hazai zsidósághoz.”⁸¹

A kárpátaljai zsidók ennél jóval sokrétűbb népeiséget alkottak. Hogy az imaginárius „kazár” ellenpólusával kezdjük: a városokban kialakult egy nyelvben és kul-

túrjában elmagyarosodott, otthonában a vallási előírásokból már nem sokat tartó zsidó polgárság – ügyvédek, orvosok, pénzügyi vezetők, hírlapírók és családjaik –, akiknek keresztény társadalmi közegét nem a ruszin parasztság, hanem a helyi magyar elit képezte. Az 1891-ben született Kelen Jolán visszaemlékezéseiből úgy tűnik, az 1910-es évek Máramarosszigetén ez az elit meglehetősen tartózkodással viseltetett a zsidó polgársággal szemben. Noha az előkelő Színház utcában lakó nagybátyjai, a helyi főorvos és ügyvéd testvére gazdagok voltak és fontos szerepet játszottak a város életében, „a város keresztény nagy családjai” soha nem lépték volna át ajtajuk küszöbét. Amikor orvos nagybátyja sógorának, a nem sokkal korábban államtitkárrá kinevezett Vadász Lipótnak a tiszteletére adott fogadás alkalmából mégis „félretették jó ízlésüket”, és Nyegre László főispánnal együtt megjelentek a zsidó orvos otthonában, a háziakat „fanyar kedvességgel” üdvözölték. Amint azonban Kelen Jolán egy másik leírásából kiderül, a tartózkodás kölcsönösnek mutatkozott: „Az izraelita nagyságos asszonyok ruháikat Bécsből, Párizsból hozatták, a kisfiúk, kislányok csinos kis matróruháit pedig Budapestről, a Váci utcai Kacsinkától kapták. Az irigyelt, de kibeszélt dzsentrí »jukker« kisasszonyok házasság előtti és utáni kalandjairól pikáns történetek keringtek. Összetalálkozásakor mindkét fél tartózkodó fejbiccentéssel köszöntötte egymást.”⁸²

A helyi keresztény elitet Kelen Jolán kívülről, az 1899-ben Beregszászon született Pálóczi Horváth Lajos belülről ismerte. Apja törvényszéki bíróként működött, majd felesége hozományaként kapott 860 holdas birtokán gazdálkodott. Komoly, szolid, gyermekei iskoláztatására sokat adó polgárember volt, de egyben nemesi származására roppant büszke, otthonában gyermekei előtt a zsidókat rendszeresen szidalmazó családapa is, akit a merő feltételezés, hogy egy akármily elmagyarosodott helyi zsidó bérlő meg merészelné kérni lányát, teljesen kihozott a sodrából. Ugyanakkor a család zsidó háziorvosával, a gyerekek Schenk bácsijával pertuban volt, a ház rendszeres vendégének számító orvos a családfővel és atyafiságával délutánonként együtt kvaterkázott a verandán.⁸³ További visszaemlékezések tovább finomítanak a képet, annyi azonban így is állítható: merev és teljes elkülönülésről nem volt, immár nem is lehetett szó.

Ugyanez elmondható a városi ranggal nem bíró, de több ezer fős községek helyi elitjének zsidó és keresztény tagjairól is. Máramaros megye szigeti járásához tartozó Faluszlatinán 1900-ban 1636 zsidó élt, arányuk az összlakosságban megközelítette az 50%-ot. Az orthodox hitközséget 1862-től Deutsch Salamon, egy jómódú birtokos, kereskedő és gőzmalom-tulajdonos vezette. Mire 1905-ben elérte 70. életévét, az elkötelezett → rasekol, aki hitközsége számára egy szép zsinagógát emelt, a helyi társadalomban is igen tisztességes pozíciót foglalt el. Igazgatója volt a takarékpénztárnak, beválasztották Máramaros megye közigazgatási bizottságába, sőt a helyi kaszinó alelnökének is megválasztották, ami legalábbis arra utal, hogy a község keresztény elitje, illetve a környék földbirtokosai nem tápláltak iránta ellenérzést.⁸⁴

A városoktól és a vagyonos rétegektől tovább távolodva álljunk meg egy pillanatra a Bereg megyei Ódávidházán, a héber költő és író, Avigdor Hameiri szülőfalujában. A zömében ruszin falu 1890-ben 396 lakost, közöttük 104 zsidót számlált.

Visszaemlékezéseiben a Feuerstein Avigdor néven 1890-ben született Hameiri gyermekora kapcsán legtöbbit anyai nagyapjáról mesél, aki nem annyira vallásosságával, mint inkább a héber nyelv és irodalom szeretetével maradt meg emlékezetében. A lányát férjével és gyermekeivel maga mellett tartó kisbirtokos nagyapa jó viszonyt ápolt a falu keresztény lakosaival, a parasztok, akik csak „Dávid úrnak” hívták, hozzá fordultak tanácsért, a millenniumi ünnepségek alatt „úri vendégek” is eljöttek hozzájuk vizitre. „Ittak nálunk pálinkát és bort. Nagyanya süteményt tálalt elébök. Egyszerre csak egyikük szitkozódni kezdett, aztán felállt és azt mondta: »Büdös zsidók«. Ekkor nagyapa úgy pofon suhintotta, hogy a plébános és a kisbíró szedte össze a földről, miközben a plébános dühösen mondta: »A paraszt paraszt marad, úri köntösben is!«” Mint látható, a történet kétélű: arról is szól, hogy a zsidózásra feltehetően hajlamos férfit még e vendégség formális kerete sem tartotta vissza passziója gyakorlásától, de arról is, hogy ezt a plébános határozottan elítélte, ami nem meglepő, hiszen, amint Hameiri emlékeiből kiderül, kifejezetten tisztelte nagyapját.⁸⁵

A modern héber irodalmat olvasó nagyapa és az utazó csodarabbik iránt roppant csekély tiszteletet mutató felesége feltehetően kiríttak a kis falu zsidó lakosságából, legalábbis erre utal Hameirinek a falu zsidóságáról nyújtott ábrázolása, amelyben a szigorúan hagyományhű és környezete iránt teljesen közömbös orthodoxia mondhatni klasszikus képe tárul elénk: „Ódávidháza akkoriban nagy →héderközpontja volt a környéknek. A falu hossza nem lehetett több, mint egy kilométer – egyetlen utcája volt csupán –, vagy húsz család lakta, ennek a fele zsidó volt. A többi – magyar és rutén – csak úgy mellékesen létezett ott, →szombati gójnak, hogy legyen, aki megszegi a →szabbatot helyettünk és →pészah előnapján »megvásárolja« tőlünk a →chómeceot az utolsó kenyérmorzsáig az egérlyukban. A falubeli felfogás szerint tudniillik a nem zsidók csupán azért vannak a világon, mert nekünk zsidóknak szükségünk van rájuk.”⁸⁶

Hameiri sajnos nem mondott semmit arról, hogy a falu ruszin parasztsága milyen kapcsolatot ápolt a zsidókkal. Noha az 1900-tól már több magyart, mint ruszint számláló Ugocsa kivételével Kárpátalján a ruszinok tették ki a népesség relatív többségét, róluk, illetve a zsidók iránt viszonyukról nem sokat tudunk. Egy Bécs számára 1890-ben készült titkosrendőri jelentés, amely a magyar és galíciai ruszinok körében tapasztalható pánszláv mozgalmakat igyekezett feltérképezni, pár mondatban megemlékezett a ruszinok és zsidók kapcsolatáról. „A mindennapi kenyerük kivételével, a parasztok életük minden pillanatában a zsidótól függnek. Ő a kliensük, a tanácsadójuk, az ügynökük, szó szoros értelmében a mindenesük. És ha ki akarnánk üzni őket, a parasztok lennének az elsők, akik visszatérésüket kérnék.” Bár a szerző kétségtelennek tekintette, hogy a zsidók kihasználják a ruszinokat és kamatos kölcsöneik révén uralkodnak rajtuk, sietett leszögezni: „faji gyűlölet értelmében vett antiszemitizmusról téves volna beszélni.”⁸⁷

Huszonhárom évvel később, az általa oroszoknak hívott ruszinokról írt könyvében Szabó Oreszt jóval részletesebben kitért e nemzetiség és a zsidók viszonyára. Írásának hátránya a szerző percepcióját torzító zsidóellenesség, előnye, hogy a ruszin–magyar vegyes családba született Szabó Oreszt, aki amellet, hogy a bere-

gi főispán titkáráként dolgozott, 1902-től a Magyarországi Görög Katolikusok Egyesületének elnöki tisztségét is betöltötte, információit feltehetően nem csak másodkézből vette.

Szabó Oreszt állításaihoz csak annyit tennénk hozzá: a ruszinok állítólagos zsidógyűlöletét nehéz összeegyeztetni a ténnyel, hogy Kárpátalja teljesen mentes maradt a tiszzaeszlári vérvád idejében kirobbant tucatnyi zsidóellenes tüntetéstől, s hogy az 1884-es képviselőválasztásokon 53 kerületben indult Antiszemita Pártnak egy jelöltje sem lépett fel a kárpátaljai megyékben, nyilván, mert a párt úgy vélte, hogy a mandátumszerzésre máshol több esélyük van.⁸⁸ Ezzel szemben 1896 és 1910 között, és ez persze messze nem csupán a ruszinok zsidók iránti érzelmeiről mond valamit, egy kárpátaljai megye sem volt, amelyik legalább egyszer ne juttatott volna zsidó vallású képviselőt a parlamentbe. A két dátum között rendezett öt parlamenti választás során hat zsidó vallású képviselőjelölt szerzett mandátumot Kárpátalján: 1896-ban, 1901-ben és 1905-ben Barta Ödön Bereg megyében, 1906-ban Barta Ödön mellett Hirtenstein Lajos és Fried Lajos, mindketten úgyszintén Beregben, valamint Bródy Ernő Ugocsa megyében, végül a dualizmus utolsó képviselőházi választásán, 1910-ben megint csak Barta Ödön, ekkor Ugocsa megyében, Bródy Ernő ugyanott, báró Madarassy-Beck Gyula Bereg megyében és Visontai Soma Ung megyében. E hat képviselő közül kettő, Barta Ödön és Madarassy-Beck Gyula az 1910-es évek végén ugyan kikeresztelkedett, de ez már egy másik történet.

„Tudvalevő – írta Szabó Oreszt 1913-ban –, hogy az oroszlakta vidék fő gócpontját képezi a zsidóknak hazánkban. [...] Minthogy pedig a zsidók csak korcsmatartással, szatócskodással s elsősorban pénzkölcsönzéssel foglalkoznak (kivéven Munkácsot, hol majdnem mindenféle foglalkozású iparos is van közöttük, és több helyiséget, melyekben cipész zsidó is találkozik, sőt földművelő is), könnyen érthető, hogy a néppel folytonos és a legbelsőbb érintkezésben állanak. Az orosz ember a zsidót szíve teljességéből megveti, utálja. Ha egy zsidó meghal, az orosz ember nem azt mondja, hogy meghalt ez a zsidó, hanem egész brutálisan azt mondja rá, hogy megdöglött és már finomabb tónusnak a jele, ha még úgy nyilatkozik felőle, hogy: elhullott. E megvetést a zsidó iránt azzal is kifejezi az orosz, hogy a papja vagy más úri ember előtt nem említi zsidót anélkül, hogy azt ne mondaná: követem alásson! Ugyancsak a megvető lenézés folytán az orosz ember ritkán magázza még a legidősebb s leggazdagabb zsidót is. [...] A zsidóról beszélve a háta mögött az orosz soha nem nevezi a nevén, hanem csak ilyentéppen: a Jordán, a Fáraó, a Juda! No de annyira megveti az orosz a zsidót, épp annyira nem tud élni nélküle s minden ügyében hozzáfordul pénzért vagy tanácsért. Fontosabb lépést alig tesz addig az orosz, míg ki nem kéri a zsidó tanácsát. E különös és majdnem kimagyarázhatatlan viszony folytán a szegény ember teljesen a zsidó hatalmába kerül, mert a zsidó, jobban mondva a bevándorolt kazár, jól érti a módját, hogyan kell az egyenes lelkű és jóhiszemű embert mézes-mázos szóval behálózni. Kölcsönre szorul az orosz ember: azt azonnal csak is a zsidónál kaphat, ki nem okvetetlenkedik a kölcsön adásánál holmi alakiságokkal, mint a városi pénzüintézetek, de ahelyett úgy tudja biztosítani követelését, mint egy pénzüintézet sem. Ebből aztán könnyen kimagyarázható, hogy alig van 2-3 olyan gazda a helyiségben ki egyik másik zsidónak kisebb vagy nagyobb összeggel ne volna adósa s így annak lekötözöttje.”

[Szabó Oreszt, *A magyar oroszokról (Ruthének)* (Budapest, é. n. [1913]), pp. 260–262.]

1.10. Az államhatalom és a régió más népeiségeinek viszonya a zsidósághoz

1. *Képviselőházi napló 1872–1875*, XVI. kötet (Budapest: Schlesinger és Wohlauser Gyorssajtónyomása, 1878), p. 222; Miklós Konrád, „Jews and Politics in Hungary in the Dualist Era, 1867–1914”, *East European Jewish Affairs*, 39:2 (2009), pp. 167–186.
2. Zeller Árpád, *A magyar egyházpolitika 1847–1894* (Budapest: Boruth. E. könyvnyomdája, 1894), II. köt., pp. 1053, 1076, 1096.
3. Az 1871. nov. 15-én megjelent 26.915 számú vallás- és közoktatásügyi miniszteri rendelet által jogszabályként elismert *Magyar és Erdélyország autonóm hittörvényhű zsidó hitfelekezet* szervező alapszabályzatát közli Zeller Árpád, *A magyar egyházpolitika 1847–1894* (Budapest: Boruth. E. könyvnyomdája, 1894), I. köt. pp. 976–988.
4. Nyegre László, *Máramaros megye* (Budapest: Pesti Könyvnyomda-Részvénytársaság, 1900), p. 12.
5. Várady Gábor, „Máramarosmegye”, in: *Az Osztrák–Magyar Monarchia írásban és képen: Magyarország*, VI. kötet (Budapest: Magyar Királyi Államnyomda, 1900), p. 443.
6. Az 1869-es népszámlálás nem mérte fel a lakosság nyelvi viszonyait. Az 1880-as népszámláláskor a kérdés csupán annyi volt: „Mi az anyanyelve?”. 1900-ban a kérdés pontosabb, illetve szélesebb meghatározást nyert: „Mi az anyanyelve, vagyis az a nyelv, amelyet magáénak vall s legjobban és legszívesebben beszél?” Az 1910-es népszámláláskor a kérdés szövegezése közel azonos volt. Az eredeti kérdőíveket közli: Klinger András – Kepecs József, szerk., *A magyar népszámlálások előkészítése és publikációi 1869–1990. I. kötet. Népszámlálási rendeletek, törvények, nyomtatványok, népszámlálási kérdések, publikációk* (Budapest: Központi Statisztikai Hivatal, 1990), pp. 45–52.
7. *A Magyar korona országaiban az 1891. év. elején végrehajtott Népszámlálás eredményei. I. rész. Általános népleírás* (Budapest: Pesti Könyvnyomda-Részvény-Társaság, 1893), p. 149; „A magyar szent korona országainak 1900. évi népszámlálása. X. rész. Végeredmények összefoglalása”, in: *Magyar Statisztikai Közlemények*, Új sorozat 27 (1909), általános jelentés, p. 91.
8. *A m. kir. központi statisztikai hivatal munkássága (1871–1911). Magyar Statisztikai Közlemények*, Új sorozat 36 (1911), p. 407.
9. *Magyarország közoktatásügye az 1910. évben* (Budapest: Athenaeum, 1912), statisztikai táblázatok, p. 112.
10. *Magyarország közoktatásügye az 1912. évben* (Budapest: Athenaeum, 1913), statisztikai táblázatok, pp. 116–117.
11. *Magyar Statisztikai Közlemények*, Új sorozat 27 (1909), táblás kimutatások, pp. 134–135; *Magyar Statisztikai Közlemények*, Új sorozat 64 (1920), részletes kimutatások, pp. 122–125, 138–139.
12. Halász Géza, *Ötven ezer beregmegeyi orosz létkérdése* (Munkács: Farkas Kálmán Könyvnyomdája, 1896), pp. 3, 5.
13. A rutén akció dokumentumait közli: Kemény G. Gábor, szerk., *Iratok a nemzetiségi kérdés történetéhez Magyarországon a dualizmus korában, II: 1892–1900* (Budapest: Tankönyvkiadó, 1956), pp. 525–536, 846–874.
14. Mayer Mária, *Kárpátukrán (ruszin) politikai és társadalmi törekvések 1860–1910* (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1977), pp. 104–107.

15. Mercator, „A kazárok”, *Huszadik Század*, 12:1 (1911), pp. 81–85.
16. Mayer Mária, *Kárpátukrán (ruszin) politikai és ...*, p. 225.
17. Egan agrárius hitvallására lásd Egan Ede, *Magyar állattenyésztő, föl a havasra!* (A magyar gazdaszövetség kiadványai, XXV) (Budapest: Budapesti Hírlap Nyomdája, 1899).
18. Vích Kálmán, „A hegyvidéki akció és a kárpátaljai zsidóság”, *Partes Populorum Minores Alienigenae*, (1994), 1. sz., p. 171.
19. Kemény G. Gábor, szerk., *Iratok a nemzetiségi kérdés történetéhez ...*, pp. 846–847.
20. „A rutének megmentése”, *Budapesti Hírlap* (1900. febr. 13.), pp. 4–5.
21. Egan Ede, *A hegyvidéki földművelő nép közgazdasági helyzetének javítását célzó állami akció ügyében Munkácson, 1900. febr. 12-én tartott értekezletről szóló jelentés* (Budapest: Werbőczy Könyvnyomda, 1900), pp. 79, 84, 86, 145, 149–151.
22. *Képviselőházi napló 1896–1901*, XXVI. kötet (Budapest: Pesti Könyvnyomda-Részvénytársaság, 1900), pp. 340–341.
- 23. Ibid.
24. „Társadalmi szemle”, *Magyar-Zsidó Szemle*, 17 (1900), p. 97.
25. Páris Frigyes, *Tájékoztató a ruthén actiónál való működésem felől* (Budapest: Márkus Nyomda, 1904).
26. [Szabolcsi Miksa,] „Egan Ede gazdálkodása”, *Egyenlőség* (1900. szept. 9.), p. 7; „Még egyszer: Egan Ede gazdálkodása”, *Egyenlőség* (1900. szept. 16.), pp. 2–3.
27. Ez utóbbira lásd a klerikális antiszemita *Magyar Állam* c. lap munkatársának pamfletjét: Bihar Jenő, *Egan Edét meggyilkolták* (Budapest: Hunyadi Mátyás Nyomda, 1901).
28. „Önállóságot kereső hitközségek”, *Egyenlőség* (1904. szept. 4.), p. 10.
29. Egan Ede, *A hegyvidéki földművelő nép ...*, pp. 140–141.
30. Bartha Miklós, *Kazár földön* (Kolozsvár: Ellenzék könyvnyomda, 1901).
31. Mezei Ernő, „Kazár szolidaritás”, *Egyenlőség* (1902. ápr. 6.), p. 1.
32. *Képviselőházi napló 1896–1901*, XXVI. kötet, p. 431. Kiemelés az eredetiben.
33. *Magyar törvénytár. 1903. évi törvénycikkek*, jegyzetekkel ellátta Dr. Márkus Dezső (Budapest: Franklin-Társulat, 1904), pp. 69–78.
34. Groszmann Zsigmond, *A magyar zsidók V. Ferdinánd alatt (1835–1848)* (Budapest: Az „Egyenlőség” Könyvkiadóhivatala, 1916), pp. 6–9; Simon László, *Zsidókérdés a magyar reformkorban (1790–1848), különös tekintettel a nemzetiségre* (Debrecen: Dr. Bertók Lajos Kiadása, 1936), pp. 36–37; Zsoldos Jenő, szerk., *1848–1849 a magyar zsidóság életében* (Budapest: Múlt és Jövő, 1998), pp. 262–263.
35. Kovács Alajos, *A zsidóság térfoglalása Magyarországon* (Budapest: A Szerző Kiadása, 1922), pp. 13–14.
36. Kohn Dávid, „Zsidó népmozgalmi statisztika”, *IMIT Évkönyv* (1895), pp. 35–47; Pap Dávid, „Zsidók vándorlása”, *IMIT Évkönyv*, (1896), pp. 46–51; idem „Zsidók vándorlása”, *IMIT Évkönyv* (1903), pp. 22–28; Schick Lavoslav, „A magyar zsidók statisztikájához”, *Egyenlőség* (1904. febr. 7.), pp. 3–4.
37. Kohn Dávid, „Zsidó népmozgalmi statisztika”, pp. 45–46.
38. Schick Lavoslav, „A magyar zsidók statisztikájához”, p. 4.
39. Walter Pietsch, „A zsidók bevándorlása Galíciából és a magyarországi zsidóság”, in: idem, *Reform és orthodoxia: A magyar zsidóság belépése a modern világba* (Budapest: Múlt és Jövő, 1999), pp. 29–31.

40. Varga László, „Zsidó bevándorlás Magyarországon”, in: idem, szerk., *Zsidóság a dualizmus kori Magyarországon. Siker és válság* (Budapest: Pannonica Kiadó – Habsburg Történeti Intézet, 2005), p. 24.
41. Mardochái Hajehudi [Szabolcs Miksa], „Ám zárják el a határokat”, *Egyenlőség* (1899. dec. 10.), p. 3.
42. Idem [Mezei Sándor], „A pécsi kongresszus”, *Egyenlőség* (1907. okt. 13.), p. 1.
43. *Képviselőházi napló 1901–1906*, IV. kötet (Budapest: Athenaeum, 1902), p. 115.
44. *Képviselőházi napló 1901–1906*, VII. kötet (Budapest: Athenaeum, 1902), p. 348.
45. Lásd *Képviselőházi napló 1901–1906*, X. kötet (Budapest: Athenaeum, 1902), p. 226.
46. Bartha Miklós, „A kazár bevándorlás” (Magyarország, 1903. jan. 11.), in: idem, *Összegyűjtött munkái, III: Politikai beszédek és nemzetiségi cikkek* (Budapest: Benkő Gyula Udvari Könyvkereskedése Bizománya, 1910), p. 588.
47. Gróf Károlyi Sándor, *Programbeszéd Göncön, 1901. szept. 10.* (Budapest: K. n., 1901), p. 13.
48. *Magyar törvénytár, 1903. évi törvénycikkek ...*, pp. 72–73, 75.
49. Tisza Miksa, *Magyarország rendőrségének története* (második, bővített kiadás; Pécs: „Haladás” Nyomda Részvénytársaság, 1925), p. 243; Kristóffy József, *Magyarország kálváriája. Az összeomlás útja. Politikai emlékek 1890–1926* (Budapest: Wodiáner F. és fiai, 1927), p. 167.
50. Lásd „Rákóczyiak földjén”, *Alkotmány* (1906. szept. 16.), p. 3; „A határrendőrség és a »faji« érdek”, *Alkotmány* (1907. márc. 7.), pp. 1–2; „Új honfoglalás”, *Alkotmány* (1907. nov. 26.), pp. 1–2.
51. Lásd Komáromi Sándor, „A határrendőrség”, *Egyenlőség* (1906. aug. 12.), pp. 3–4; „A bevándorlási törvény”, *Egyenlőség* (1906. aug. 12.), pp. 8–9; Hartstein Lajos, „A peripheriák zsarnokai!”, *Magyar Zsidó* (1909. aug. 27.), pp. 1–3; Krausz Fülöp, „Határrendőrségi hatalmi túlkapások”, *Magyar Zsidó* (1909. aug. 27.), pp. 3–5; Szabolcsi Miksa, „Északmagyarországi atrocitások”, *Egyenlőség* (1910. dec. 18.), pp. 1–4.
52. „Kazár” védelem, Az ökörmezői járási orth. izr. hitközség megbízásából összeállította Dr. Illés Samu ügyvéd (Máramarossziget: Sichermann, 1911), p. 5.
53. „Nem kívánatos elemek”, *Alkotmány* (1907. szept. 28.), pp. 1–2; Dr. Grieger Miklós, „A zsidó kolera”, *Alkotmány*, 1910. okt. 2., p. 4; *Képviselőházi napló 1910–1915*, IV. kötet (Budapest: Athenaeum, 1911), p. 236; Bangha Béla, *A kereszténység és a zsidók* (Budapest: Mária Kongregáció, 1912), p. 29; (ktm.) [K. Török Mihály], „Bukovinai impressziók”, *Alkotmány* (1913. szept. 18.), p. 2; Szabó Dániel, *A Néppárt 1895–1914* (Budapest: Kandidátusi értekezés, 1983), p. 103.
54. Egan Lajos, *A zsidókérdés Magyarországon* (Esztergom: Buzárovits Gusztáv Könyvnyomdája, 1910), p. 6; Miklóssy István, *Keresztény magyar népünk gazdasági romlása. Szociálpolitikai tanulmány* (Budapest: Stephaneum Nyomda Rt., 1913), pp. 10, 78.
55. Kristóffy József, *Magyarország kálváriája ...*, pp. 166–68; hernádvécsei Vécsey Tamás dr., *Tisza Kálmán. Politikai és publicisztikai tanulmány* (Celldömölk: Dinkgreve Nándor Könyvnyomdai Intézete, 1931), pp. 161–166; Prinz Gyula, *Magyar földrajz. Az államföldrajzi kép* (Budapest: Királyi Magyar Egyetemi Nyomda, é. n. [193?]), p. 277.
56. Szekfű Gyula, *Három nemzedék. Egy hanyatló kor története*, (Budapest: „Élet” Irodalmi és Nyomda, 1920), pp. 230, 288–291, 309; Hóman Bálint – Szekfű Gyula, *Magyar történet, V. kötet. Írta Szekfű Gyula* (Budapest: Királyi Magyar Egyetemi Nyomda Rt., 1936), pp. 552–553.

57. Szabolcsi Miksa, „Az út az egységes autonómia felé”, *Egyenlőség* (1913. júl. 6.), p. 1.
58. *Képviselelőházi napló 1881–1884*, XIII. kötet (Budapest: Pesti Könyvnyomda-Részvény-Társaság, 1883), pp. 5, 340; *Képviselelőházi irományok 1881–1884*, XVIII. kötet (Budapest: Pesti Könyvnyomda-Részvény-Társaság, 1883), pp. 135, 205; *Képviselelőházi napló 1881–1884*, XIV. kötet (Budapest: Pesti Könyvnyomda-Részvény-Társaság, 1884), p. 117.
59. „Kütfők”, *Magyar-Zsidó Szemle*, 1 (1884), p. 157.
60. Prepuk Anikó, „Miért éppen recepció? Az izraelita vallás egyenjogúsítása az 1890-es években”, in: Angi János – Barta János, szerk.: *Emlékkönyv L. Nagy Zsuzsa 70. születésnapjára* (Debrecen: Multiplex Media – DUP, 2000), pp. 276–280.
61. *Képviselelőházi napló 1901–1906*, X. kötet, pp. 211, 220; *Képviselelőházi napló 1910–15*, VIII. kötet (Budapest: Athenaeum, 1911), pp. 130–131; *Képviselelőházi napló 1910–1915*, XIII. kötet (Budapest: Athenaeum, 1911), pp. 535–536.
62. Viador, „Az elnökválasztás”, *Zsidó Híradó* (1904. november), p. 3; *Hivatalos Közlöny*, 12:26 (1904), p. 541; *Hivatalos Közlöny*, 13:23 (1905), p. 448.
63. *Magyarországi rendeletek tára, 1899* (Budapest, 1899), II. köt. pp. 1887–1890.
64. *Magyarországi rendeletek tára, 1900* (Budapest, 1900), II. köt. pp. 671–672.
65. A zugiskolák kapcsán lásd még jelen kötet 1.6. fejezete: „Hagyományos és modern zsidó oktatás”.
66. Jacob Katz, „The Identity of Post-Emancipatory Hungarian Jewry”, in: Yehuda Don – Victor Karady szerk., *A Social and Economic History of Central European Jewry* (New Brunswick – London: Transaction Publishers, 1990), p. 22. Az ultraorthodox ideológia kialakulásáról lásd Michael K. Silber, „The Emergence of Ultra-Orthodoxy: The Invention of a Tradition”, in: Jack Wertheimer, szerk., *The Uses of Tradition: Jewish Continuity in the Modern Era* (New York – Jerusalem: The Jewish Theological Seminary of America, 1992), pp. 23–84.
67. Eisner Jenő, *Az izraelita hitfelekezet [sic!] és hitközségeket érintő törvények és rendeletek gyűjteménye* (Karcag: Kertész József Könyvnyomdája, 1925), pp. 134–135, 138–141.
68. *Hivatalos Közlöny*, 11:16 (1903), p. 381.
69. Sichermann Mór, „A zsidók”, in: Szilágyi István, szerk., *Máramaros vármegye egyetemes leírása* (Budapest: Magy. Kir. Egyetemi Könyvnyomda, 1876), p. 302.
70. Mardochai Hajehudi [Szabolcsi Miksa], „Máramaros zsidósága”, *Egyenlőség* (1888. márc. 18.), p. 4.
71. Szabolcsi Miksa, „Szelid megjegyzések”, *Egyenlőség* (1891. nov. 27.), p. 4.
72. *Képviselelőházi napló 1878–1881*, X. kötet (Budapest: Pesti Könyvnyomda-Részvény-Társaság, 1880), p. 388.
73. „A chéderek”. *Világ* (1913. aug. 2.), p. 7.
74. *Képviselelőházi napló 1881–1884*, XIII. kötet, p. 215.
75. Acsády Ignác, *Zsidó és nemzsidó magyarok az emanczipáció után* (Budapest: Weiszmann Testvérek, 1883), p. 30.
76. Mardochai Hajehudi [Szabolcsi Miksa], „A zsidó népiskola 1889-ben”, *Egyenlőség* (1890. nov. 21.), p. 7.
77. Szabolcsi Miksa, „A magyar zsidók és a népiskola”, *Egyenlőség* (1891. nov. 13.), p. 6.
78. Szabolcsi Miksa, „Tanulások egy miniszteri jelentésből”, *Egyenlőség* (1897. máj. 16.), p. 2; Komáromi Sándor, „Distinkciók”, *Egyenlőség* (1900. febr. 25.), p. 2; „Az új választási törvényjavaslat és a zsidók”, *Hitközségi Szemle*, 4:1 (1913), p. 14.

79. Fényes Mór, „A legsötétebb Magyarországból”, *A Jövő* (1897. júl. 9.), p. 8.
80. Szabolcsi Miksa, „A zsidó népiskoláról”, *Egyenlőség* (1899. ápr. 16.), p. 2.
81. Várady Gábor, „Máramarosmegye”, pp. 443–444.
82. Kelen Jolán, *Eliramlik az élet...* (Budapest: Kossuth Könyvkiadó, 1976), pp. 24, 28.
83. Pálóczi Horváth Lajos, *Álompákász: Egy dzsenti gyermekkor* (Budapest: Magvető Könyvkiadó, 1986), pp. 37, 45–46, 317, 394–406.
84. „Ünnep Szlatinán”, *Egyenlőség* (1905. júl. 23.), p. 12.
85. Avigdor Hameiri, *A daloló máglya* (Budapest: Múlt és Jövő, 2006), pp. 12–13, 24–25, 48, 50.
86. *Ibid.*, pp. 20–21, 30–31.
87. Livia Rothkirchen, „Deep-Rooted yet Alien: Some Aspects of the History of the Jews in Subcarpathian Ruthenia”, *Yad Vashem Studies*, 12 (1977), p. 163.
88. Kubinszky Judit, *A politikai antiszemitizmus Magyarországon 1875–1890* (Budapest: Kossuth Könyvkiadó, 1976), pp. 205–212.

2. A KÉT VILÁGHÁBORÚ KÖZÖTTI IDŐSZAK

2.1. Nagyhatalmi orientációk és a Csehszlovák Köztársaság berendezkedése

1. Gyurgyák János, *Ezzé lett magyar hazátok. A magyar nemzeteszme és nacionalizmus története*. (Budapest: Osiris, 2008), p. 176. Vö. Szarka László, „A helvét modell alternatívája és kudarca 1918 őszén. Adatok, szempontok a Károlyi-kormány nemzetiségi politikájának történetéhez”, *Kisebbségkutatás* (2008), no. 2., pp. 233–234.
2. Komoróczy Géza, *A zsidók története Magyarországon* (Pozsony: Kalligram, 2012), 2. kötet, p. 270.
3. Szarka László, *Duna-táji dilemmák. Nemzeti kisebbségek – kisebbségi politika a 20. századi Kelet-Közép-Európában*. (Budapest: Ister, 1998), pp. 113–125.
4. Szarka László, „A helvét modell alternatívája és kudarca 1918 őszén”, in: *Duna-táji dilemmák...*, pp. 237–238.
5. Szarka László, *Kisebbségi léthelyzetek – közösségi alternatívák*. (Budapest: Lucidus, 2004), pp. 79–80.
6. Vidnyánszky István, „Csehszlovák diplomáciai siker”, in: Fedinec Csilla – Vehes Mikola, szerk., *Kárpátalja 1919–2009: Történelem, politika kultúra* (Budapest: Argumentum – MTA Kisebbségkutató Intézet, 2010), p. 44.
7. *Jászi Oszkár válogatott levelei*. Összeáll.: Litván György – Varga F. János (Budapest: Magvető, 1990), p. 420.
8. MNL, K 27, Minisztertanácsi jegyzőkönyvek (1920. nov. 13.).
9. A Nemzeti Kisebbségek Minisztériuma tót és rutén főosztályának megszüntetése. MNL, K 27, Minisztertanácsi jegyzőkönyvek (1921. ápr. 22.).
10. Romsics Ignác, „A nagyhatalmak és az Osztrák–Magyar Monarchia felbomlása”, *Kisebbségkutatás* (2000), no. 2., p. 208.
11. Szarka László, „Volt-e reformalternatíva? A Habsburg-monarchia felbomlása”, *Rubicon*, 15:10 (2004), p. 17.
12. Szarka László, „Volt-e reformalternatíva?...”, p. 23.

ZSIDÓK KÁRPÁTALJÁN

TÖRTÉNELEM ÉS ÖRÖKSÉG A DUALIZMUS KORÁTÓL NAPJAINKIG

Szerkesztette Bányai Viktória
Fedinec Csilla
Komoróczy Szonja Ráhel